

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

Мельниченко Тетяна Юріївна

УДК 911.3:37(477)(048)

**ОСВІТНІЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН І НАПРЯМИ
УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ**

11.00.02 – економічна та соціальна географія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті географії НАН України.

Науковий керівник: доктор географічних наук, професор

Балабанов Геннадій Васильович,

Київський міжнародний університет,

завідувач кафедри країнознавства.

Офіційні опоненти: доктор географічних наук

Доценко Анатолій Іванович,

Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України,

головний науковий співробітник відділу проблем

людського розвитку і розселення;

кандидат географічних наук

Шпарага Тетяна Іліодорівна,

Київський національний торговельно-економічний університет,

доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної

діяльності.

Провідна установа: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка,

географічний факультет, Міністерство освіти і науки, м. Київ.

Захист відбудеться “10” червня 2005 р. о 10.30 годині на засіданні

спеціалізованої вченої ради Д 26.163.01 Інституту географії НАН України

за адресою: 01034,

м. Київ-34, вул. Володимирська, 44.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту географії НАН України

(01034, м. Київ-34, вул. Володимирська, 44).

Автореферат розісланий “6” травня 2005 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради,

доктор географічних наук

С.А. Лісовський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах глибоких суспільних перетворень в Україні освіта є важливим чинником людського розвитку й економічного зростання. Соціальна переорієнтація державної політики визначена одним із головних завдань Державної стратегії економічного і соціального розвитку України до 2015 року. В національній аналітичній доповіді для ООН “Цілі розвитку тисячоліття: Україна” зниження якості освіти визнано актуальною проблемою у сфері людського розвитку. Пріоритетною ціллю розвитку країни повинно стати забезпечення якісної освіти впродовж життя. У зв'язку з цим виникає потреба в ефективній соціальній політиці, спрямованій на підвищення рівня і якості освіти всіх громадян та спроможній пом'якшити територіальну нерівність у наданні освітніх послуг населенню і забезпеченні держави кваліфікованими кадрами.

В Україні проводиться значна наукова і практична робота, спрямована на розв'язання проблем у сфері освіти. Концептуальні основи змін в освіті викладені у Національній доктрині розвитку освіти. Передбачено збереження і приведення мережі навчальних закладів (НЗ) у відповідність до потреб населення і держави; досягнення збалансованості мережі НЗ у сільській місцевості; впорядкування мережі вищих НЗ з урахуванням темпів соціально-економічного розвитку та потреб держави у конкурентоспроможних фахівцях. В Законі України “Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст” одним з першочергових заходів із забезпечення розвитку міст визначено удосконалення системи професійної підготовки кадрів.

Таким чином, в Україні прийнята система законодавчих актів щодо розвитку сфери освіти. Разом з тим проблеми подолання територіальних відмін у наданні якісних освітніх послуг усім громадянам країни та пом'якшення територіальних диспропорцій у задоволенні потреб господарства у фахівцях різних спеціальностей залишаються невирішеними. Тому актуальність дослідження зазначених проблем зростає.

Прийняття ефективних управлінських рішень у галузі освіти можливо на підставі науково обгрунтованого удосконалення взаємозв'язків між населенням, його розселенням і розміщенням НЗ, наукових установ, обслуговуючих підприємств, виробництва та органів управління. Тому виникає потреба у суспільно-географічних дослідженнях, спрямованих не лише на характеристику окремих компонентів освітнього комплексу (ОК) держави, а й покликаних зробити оцінку ОК як важливого чинника соціально-економічного розвитку України.

Теоретичні положення територіальної організації ОК України ґрунтуються на принципах теорії суспільної географії та постулатах територіальної організації послуг, які розкриті в роботах М.А. Абрамова, М.І. Білецького, І.О. Горленко, І.М. Дудника, С.О. Ковальова, Н.П. Лебідь, С.А. Лісовського, О.О. Любіцевої, Л.А. Меркушевої, М.М. Паламарчука, О.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, М.І. Фащевського, Ю.Г. Саушкіна, О.Г. Топчієва, Т.І. Шпараги, В.М. Юрківського та

ін. З метою обґрунтування концепції територіальної організації ОК України використано результати наукових розробок у сфері освіти, зокрема: Б. Жеготинської-Тужук, А.П. Катровського, В.В. Покшишевського, В.В. Стецького, Е.Л. Файбусовича, Р. Кебули, Л. Хільберта, Д. Коча, Д. Хатчисона щодо виявлення закономірностей розміщення вищих НЗ і відповідності їх локалізації до потреб виробництва; Є.Є. Лейзеровича щодо визначення освітнього потенціалу країни; О.У. Хомри щодо обґрунтування чинників, які спричинили територіальні диспропорції рівня освіти населення; Н.В. Зубаревич щодо визначення рівня освіти населення. Корисним для роботи став досвід дослідження систем розселення населення та районних планувань, відображений у роботах А.І. Доценка, В.І. Нудельмана, Є.І. Пітюренка, С.К. Саркісова, М.С. Сібірякова та ін.

У науковій літературі накопичений значний досвід досліджень ОК. Більшість суспільно-географічних досліджень здійснювалися у 80-90-х роках ХХ ст. Нині в умовах ринкових перетворень вони мають бути продовжені, оскільки виявлені на той час закономірності й механізми розвитку ОК не завжди відповідають сучасним реаліям. Важливими є проблеми вдосконалення територіальної організації ОК, підвищення рівня освіти населення в регіонах, раціоналізація структури регіональних ОК в Україні. Недостатня розробленість цих питань, фрагментарність наукових результатів, зміни в методологічних підходах до ролі освітньої сфери зумовили необхідність подальшої розробки проблем і вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складовою науково-дослідних робіт відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, який розробляє теми НДР “Концептуальні засади вдосконалення територіальної організації господарства України у контексті активізації соціально-економічного розвитку регіонів” (№ державної реєстрації 0103U000401), “Підготовка до видання Національного атласу України” (№ державної реєстрації 0104U000582). Автор є виконавцем розділів “Дослідження територіальних особливостей розвитку освіти”, “Виявлення територіальних відмінностей освіченості населення”, “Обґрунтування напрямів удосконалення територіальної організації освітнього комплексу України з метою підвищення рівня соціально-економічного розвитку регіонів”. Автором розроблено карту “Україна. Рівень освіти зайнятих у промисловості” у Національному атласі України.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є поглиблення теоретико-методичних основ суспільно-географічного дослідження ОК; виявлення сучасних рис територіальної організації ОК України та обґрунтування напрямів її удосконалення.

Відповідно до мети було поставлено такі завдання:

- розвинути поняттєво-термінологічний апарат і поглибити методичні основи суспільно-географічного дослідження ОК та його територіальної організації;
- оцінити динаміку і рівень освіти населення в регіонах України; виявити чинники територіальної організації ОК;

- визначити елементи територіальної структури ОК України та пропорції між ними; виявити ступінь відповідності розміщення НЗ до потреб населення;
- здійснити типізацію регіонів за рівнем розвитку ОК;
- обґрунтувати рекомендації щодо вдосконалення територіальної організації ОК України.

Об'єктом дослідження обрано освітній комплекс України. Він розглядається як поєднання в межах держави населення, що є споживачем і виробником освітніх послуг, мережі освітніх закладів, установ галузевої науки, спеціалізованих виробництв, закладів обслуговування та управління в сфері освіти, між якими існують стійкі зв'язки. Головною метою його функціонування є ефективне задоволення потреб населення в освітніх послугах, забезпечення держави кваліфікованими кадрами та розвиток інтелектуального потенціалу України.

Предметом дослідження є територіальна організація ОК України.

Методи дослідження. Дослідження ґрунтується на системно-структурному підході. Він дозволяє усвідомити склад, внутрішні і зовнішні зв'язки ОК, дію системи чинників його територіальної організації та представити етапи дослідження як єдиний процес.

В процесі дослідження були використані математико-статистичні методи, зокрема: *факторний і кластерний аналіз* застосували для визначення чинників територіальної організації ОК. *Методи індексів, коефіцієнтів, ранжування* були використані для визначення рівня освіти населення в регіонах, рівня розвитку ОК, встановлення відповідності розміщення НЗ до потреб населення, аналізу регіональних гендерних відмін рівня освіти населення. *Метод потенціалу* запровадили для розрахунку освітнього потенціалу держави. *Графічні методи узагальнення даних* (графіки динаміки, зіркові діаграми) були корисними у процесі аналізу динаміки освіти населення в регіонах України. *Теоретико-графовий метод* використали під час аналізу територіальної структури ОК. На стадії прогнозування територіальної організації ОК застосували *метод прогностичної екстраполяції даних*.

Описово-історичний метод використаний для пошуку витоків формування мережі НЗ та зародження провідних центрів вищої освіти України.

Широке застосування в процесі дослідження знайшли спеціальні методи: картографування – для показу концентрації НЗ у регіонах країни, відображення територіальних відмін рівня освіти населення, рівня розвитку ОК, візуалізації освітнього потенціалу території; описово- і порівняльно-географічний методи були запроваджені з метою визначення рівнів збалансованості економічного, людського розвитку і рівня розвитку ОК в регіонах, для прогнозування змін у мережі НЗ України та ін.

Наукова новизна одержаних результатів. 1. Поглиблено теоретико-методичні основи суспільно-географічного дослідження ОК держави та його територіальної організації, зокрема:

– запропоновано визначення понять “освітній комплекс держави” і “територіальна організація освітнього комплексу”, уточнено сутність і співвідношення наукових категорій “рівень освіти населення”, “якість освіти населення”, “рівень розвитку освітнього комплексу”, “освітній потенціал території”;

– виявлено види функціональних зв’язків в ОК держави;

– проведено періодизацію розвитку географії освіти як наукового напрямку;

– на відміну від попередніх суспільно-географічних досліджень освітньої сфери в регіонах обґрунтовано алгоритм дослідження ОК на рівні країни. Доведено необхідність розробки нових підходів до визначення рівня освіти населення в регіонах. Запропоновано спосіб розрахунку рівня розвитку ОК та відповідності розміщення НЗ до потреб населення на основі обчислення індексу локалізації всіх видів освіти та коефіцієнту нерівномірності розміщення НЗ з урахуванням особливостей систем розселення населення. Доповнено і реалізовано в процесі дослідження методичні основи визначення освітнього потенціалу країни.

2. Уточнено вплив системи (історичних, соціально-демографічних, економічних та ін.) чинників на територіальну організацію ОК України. Це проявляється у проведенні періодизації розвитку мережі НЗ у країні впродовж XVII – XX ст., виявленні сучасних чинників-стимуляторів і чинників-дестимуляторів територіальної організації ОК України.

3. Поглиблено класифікацію елементів територіальної структури ОК України на основі виділення сучасних класів комплексних центрів і районів освіти.

4. Проведено типізацію регіонів України за рівнем розвитку ОК.

5. Розроблено прогноз розвитку територіальної структури ОК України до 2010 року та обґрунтовано рекомендації щодо удосконалення територіальної організації ОК.

Практичне значення одержаних результатів. Виявлені особливості територіальної організації ОК України, визначені рівні розвитку ОК в регіонах держави, а також розроблені прогнози розвитку територіальної структури ОК можуть бути використані Міністерством освіти і науки України, регіональними органами управління освітою, науково-дослідними інститутами при обґрунтуванні стратегії розвитку ОК, в процесі розробки схем територіального планування регіонів країни та удосконалення нормативно-правової бази освіти.

Результати дисертаційної роботи є важливими для підвищення фахового рівня навчального процесу у вищій школі (зокрема, при викладанні дисциплін “Географія сфери обслуговування”, “Розміщення продуктивних сил” та ін.).

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дисертаційного дослідження отримані здобувачем особисто. Всі публікації підготовлені одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Основні результати роботи доповідались та були опубліковані у матеріалах міжнародної науково-практичної конференції “Суспільно-географічні

проблеми розвитку продуктивних сил України” (Київ, 2001); науково-практичної конференції “Регіональні проблеми розвитку агропромислового комплексу України: сучасний стан і перспективи вирішення” (Київ, 2002); 3-ої Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції “Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління” (Харків, 2002); науково-практичної конференції з питань інноваційної діяльності (Харків, 2002); II Міжнародної науково-практичної конференції “Географічна наука і освіта в Україні” (Київ, 2003); XII Міжнародного науково-методичного семінару “Модернізація і реформування середньої, вищої і післядипломної географічної та картографічної освіти в країнах СНД: досвід, проблеми, перспективи” (Харків, 2003); III Всеукраїнської науково-практичної конференції “Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України” (Київ, 2004); IX з’їзду Українського географічного товариства (Чернівці, 2004).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано тринадцять наукових праць загальним обсягом 3,3 авт. арк., з них чотири – у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Робота викладена на 202 сторінках комп’ютерного тексту (загальний обсяг дисертації 147 сторінок, без списку використаних джерел, додатків, рисунків, які повністю займають площу сторінки). Дисертація містить 28 рисунків, 6 таблиць та 12 додатків. Список використаних джерел нараховує 201 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі “**Теоретико-методичні засади суспільно-географічного дослідження освітнього комплексу**” розглянуто розвиток теоретичних основ географії освіти, розкрито сутність та структуру ОК, обґрунтовано поняттєво-термінологічний апарат дослідження територіальної організації ОК держави, поглиблено методичні основи суспільно-географічного дослідження ОК.

В процесі дослідження проаналізовано становлення і розвиток географії освіти, запропоновано періодизацію її розвитку та виділено напрями суспільно-географічних досліджень освіти. Виявлено чотири періоди розвитку географії освіти: 1) виникнення досліджень освіти в контексті появи теоретичних основ сфери обслуговування (30-ті роки ХХ ст.); 2) виникнення географії освіти як напрямку географії сфери обслуговування (60-80-ті роки); 3) становлення теоретичних основ географії освіти (80-ті роки); 4) виникнення синтетичних розділів географії освіти (комплексна територіальна оцінка рівня освіти населення, дослідження регіональних ОК) – (90-ті роки – початок ХХІ ст.).

Виникнення і розвиток географії освіти пов’язаний із змінами постулатів теорії економічного зростання, зокрема: з розвитком теорії людського капіталу, концепцій людського і

збалансованого розвитку. Економічне зростання країни можливе лише за умов високих показників грамотності населення (що є підґрунтям для формування висококваліфікованих кадрів), а людський розвиток здійснюється завдяки можливості здобуття якісної освіти незалежно від місць проживання населення. Саме географія освіти покликана знайти і науково обґрунтувати механізми ефективного забезпечення економіки кваліфікованими кадрами та пом'якшити територіальні диспропорції у наданні освітніх послуг населенню.

Виділено чотири напрями суспільно-географічних досліджень сфери освіти: 1) дослідження в контексті теорії центральних місць – аналіз НЗ як центру обслуговування і оцінка зони реалізації освітніх послуг; 2) виявлення закономірностей розміщення НЗ у відповідності до розміщення господарства і розселення населення та окреслення напрямів оптимізації територіальної організації ОК; 3) аналіз освітньо-виробничих комплексів і розміщення НЗ як чинника містоформування; 4) визначення рівня освіти населення в регіонах країни.

В процесі дослідження встановлено, що, незважаючи на вагомі наукові доробки у сфері освіти, в сучасній суспільній географії відсутнє узагальнююче дослідження цієї сфери на рівні країни з урахуванням комплексного розвитку дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної і вищої освіти.

Виявлено, що в Україні на державному рівні сформувався ОК. Його структура і функціональні зв'язки відображені на рис.1. В ОК України виділяються сім компонентів, між якими існують стійкі зв'язки. Важливою складовою ОК є *населення*, яке розглядається як споживач і виробник освітніх послуг, *та його розселення*. Компоненти *дошкільних, середніх, професійно-технічних і вищих НЗ* – це сукупність відповідних закладів різних типів. Компонент *галузевої науки* утворюють наукові, науково-методичні, методичні, науково-дослідні установи та проектні інститути. До складу *спеціалізованого виробництва* входять підприємства й установи матеріально-технічного постачання: виробництво обладнання та учбових приладів, видавництва, друкарні та ін. Компонент *обслуговування* включає гуртожитки, шкільні та студентські їдальні, медичні заклади, бібліотеки тощо. *Управління* освітою охоплює систему державних, регіональних і місцевих органів управління.

Рис.1. Компонентна структура та функціональні зв'язки в освітньому комплексі України

В процесі дослідження використано розроблену О.М.Паламарчуком систематику функціональних зв'язків у суспільно-територіальних комплексах. На цій основі виявлено складну систему зв'язків в сучасному ОК України, зокрема: зв'язки виду “споживач-виробник освітніх послуг” (S_1); постачання основних фондів (S_4); якісні (S_5); наукові (S_5^1); з використання взаємозамінюваних або ідентичних ресурсів (S_6); з комплексного використання трудових ресурсів

(S₇); забезпечення умов функціонування (S₁₀); трудові (S₁₁); з використання трудових ресурсів за статевим (S₁₂), етнічним (S¹₁₂) складом; ідентичних потреб (S₁₃); забезпечення матеріальних умов життя населення (S₁₅); доповнення (S₁₇); обслуговування (S₁₉); культурно-побутові (S²₁₉); селітебні (S₂₁); інформаційні (S¹₂₁); дистанційні (S²₂₁); з підготовки і підвищення кваліфікації кадрів (S₂₂); з наукової координації (S₂₃); в результаті наявності спільного управлінського об'єкта (S₂₄) та ін. (див. рис. 1). В процесі дослідження наголошено на тому, що поява дистанційних зв'язків ускладнює дослідження сучасної територіальної структури ОК України.

Територіальна організація ОК – процес цілеспрямованого розміщення освітніх закладів, наукових установ, обслуговуючих підприємств, органів управління освітою у взаємозв'язку з системою розселення і виробництвом, в результаті чого досягається певний соціально-економічний ефект на основі задоволення освітніх потреб населення і попиту господарства у кваліфікованих кадрах.

Територіальна структура ОК представлена сукупністю елементів, формами їх зосередження та зв'язками між ними. В територіальній структурі ОК виявлено сформовані пункти освіти місцевого значення і комплексні центри освіти регіонального, міжрегіонального і загальнодержавного значення. Критеріями виділення цих елементів слугували чисельність учнів, студентів вищих НЗ у населеному пункті та радіуси обслуговування населення освітніми послугами. Відзначено, що на основі виділених елементів територіальної структури ОК в Україні сформувалися мікро-, мезо- і макрорайони освіти. Мікрорайони утворюються пунктами та центрами місцевого значення, базою їх формування є сільські населені пункти, селища міського типу, міста районного підпорядкування та центри адміністративних районів. Мезорайони формуються навколо центрів регіонального значення. Макрорайони утворюються центрами міжрегіонального і загальнодержавного значення.

Рівень освіти населення визначено як фактичний стан набутих і засвоєних населенням знань, умінь і навичок. *Якість освіти населення* слід розглядати як сукупність дії таких умов і чинників, як: забезпеченість НЗ висококваліфікованими викладачами і вчителями, наявність сучасної якісної матеріально-технічної бази, вартісна і транспортна доступність освітніх послуг, можливість здобути обрану професію, яка буде затребувана у державі та ін. Ці умови і чинники є похідними від рівня економічного і людського розвитку регіонів, культури і традицій населення, його духовної самосвідомості.

Рівень розвитку ОК – наукова категорія, за допомогою якої можна охарактеризувати відповідність розміщення НЗ, структури комплексу, ступеню його сформованості до потреб населення і господарства. Цілісну характеристику рівню розвитку ОК можна надати на основі аналізу *освітнього потенціалу території*, що являє собою поєднання в межах регіону, країни населення, яке має загальну середню, професійно-технічну, вищу освіту, та наявної чисельності

учнів і студентів у НЗ. Освітній потенціал території – важлива наукова категорія, розуміння якої є основою для усвідомлення тих можливостей, які має регіон і реалізація яких потребує додаткових зусиль в майбутньому.

Виявлено, що найважливішими рисами територіальної організації ОК є: залежність рівня розвитку і територіальної організації ОК від рівня розвитку і розміщення продуктивних сил; залежність територіальної концентрації НЗ від особливостей систем розселення населення; територіальне комплексування закладів ОК України та територіальна диференціація ОК.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є геокомплексологічна концепція, базовими критеріями якої слугують територіальність, комплексність і синтетичність. Критерій територіальності відображено у вигляді аналізу територіальної структури ОК України, зіставленні цієї структури на регіональному, міжрегіональному, загальнодержавному рівнях, розробленні серії картосхем. Критерій комплексності проявляється в аналізі внутрішніх зв'язків між компонентами ОК України та зовнішніх зв'язків, що обумовлені дією системи чинників територіальної організації цього комплексу. Синтетичність є важливим критерієм дослідження, оскільки лише врахування економічного, історичного та педагогічного досвіду вивчення освіти може надати підґрунтя для усвідомлення цілісної будови і функціонування ОК України.

Методичні основи суспільно-географічного дослідження ОК держави включають три головні етапи (рис.2).

Враховуючи недостатню розробленість методики дослідження освітнього потенціалу

$$V_o = P_j W_{oj} + \sum_{i=1}^n \frac{P_i W_{oi}}{D_{ij}}$$

території, пропонуємо визначати його (V_o) за формулою

де P_j – кількість учнів, студентів j -го ($j = 1, 2, \dots, 25$) поселення (тис. осіб); P_i – кількість учнів, студентів i -го ($i = 1, 2, \dots, 25$) поселення (тис. осіб); W_{oj} – фонд загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти j -го ($j = 1, 2, \dots, 25$) поселення (людино-років); W_{oi} – фонд загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти i -го ($j = 1, 2, \dots, 25$) поселення (людино-років); D_{ij} – відстань від i -го до j -го поселення (км).

Рівень розвитку ОК розраховано на основі інтегральних коефіцієнтів локалізації освіти за формулою

$$IK_{ло} = (K_{л1} + K_{л2} + K_{л3} + K_{л4} + K_{л5}) / 5,$$

де $K_{л1}$ – коефіцієнт локалізації дошкільної освіти в регіоні; $K_{л2}$ – коефіцієнт локалізації загальної середньої освіти в регіоні; $K_{л3}$ – коефіцієнт локалізації професійно-технічної освіти в регіоні; $K_{л4}$ – коефіцієнт локалізації вищої освіти I-II р. а. в регіоні; $K_{л5}$ – коефіцієнт локалізації вищої освіти III-IV р. а. в регіоні.

В процесі аналізу територіальної структури ОК важливого значення набуває оцінка відповідності розміщення НЗ до потреб населення. Запропоновано розраховувати коефіцієнт нерівномірності розміщення вищих НЗ як різницю між рангом регіону за чисельністю студентів у НЗ та рангом регіону за густотою населення.

Рис.2. Схема суспільно-географічного дослідження освітнього комплексу держави

Другий розділ **“Сучасний стан та чинники територіальної організації освітнього комплексу України”** присвячений аналізу динаміки розвитку видів освіти населення, оцінці сучасного рівня освіти населення в регіонах країни та виявленню чинників територіальної організації ОК України.

В 2003/04 році в Україні функціонувало 15023 дошкільних, 21908 загальноосвітніх, 965 професійно-технічних та 966 вищих НЗ (з них – 619 вищих НЗ I-II р. а., 347 НЗ III-IV р. а.). В дошкільних закладах навчалися 977 тис. дітей, у загальноосвітніх – 6044 тис. учнів, у професійно-технічних – 275,6 тис. учнів. У вищих НЗ здобували освіту 2,5 млн. осіб, з них більше 2 млн. навчалися в університетах, академіях та інститутах. У сфері освіти зайнято 7,8 % від загальної чисельності зайнятого населення. На її розвиток в 2003 р. держава витратила 20,3 % зведеного бюджету. Одне домогосподарство в середньому за місяць витрачає на освіту 1,2 % сукупних витрат.

Дослідження сучасного стану освіти населення країни здійснено на двох рівнях: 1) зіставлення рівня освіти населення України з країнами СНД й Європи; 2) аналіз рівнів освіти населення у регіонах України.

В результаті аналізу сучасного стану освіти населення на макрорівні встановлено, що Україна має можливості (високий рівень грамотності населення, високі значення індексу освіти як складового індексу людського розвитку) і об'єктивну потребу інтегруватись в європейський освітній простір. Саме формування єдиного освітнього європейського простору сприятиме розробці єдиних стандартів освіти, узгодженню нормативно-правової бази країн у сфері освіти; вдосконаленню управлінської структури ОК на рівні країни і регіонів на основі залучення досвіду з інших країн; розвитку міжнародного ринку освітніх послуг, який у перспективі для України може стати значним джерелом валютних надходжень; людському розвитку в Україні, оскільки це розширить можливості для громадян здобути освіту, пройти освітню практику поза межами нашої держави і використати зарубіжний досвід на користь розвитку України.

Протягом 1995-2003 рр. в Україні виявлено такі тенденції: 1) скорочення чисельності дітей у дошкільних НЗ на 36,6%; 2) зниження чисельності учнів у загальних середніх НЗ на 4%; 3) до 2000 р. скорочення контингенту учнів у професійно-технічних НЗ на 18,5%, зростання його

чисельності протягом останніх трьох років на 5,9%; 4) скорочення чисельності студентів у вищих НЗ I-II р. а. на 5,5%, стрімке зростання їх чисельності у вищих НЗ III-IV р. а. на 82,8%.

Найвищі показники охоплення населення загальною середньою і вищою освітою спостерігаються у тих регіонах, де: рівень урбанізації має найвищі значення – у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій областях; більшість населення концентрується у великих містах – у Київській, Львівській, Одеській та ін. областях. Найнижчі значення цих показників спостерігаються у регіонах, де: частка сільського населення перевищує частку міського – Волинська, Івано-Франківська, Рівненська, Чернівецька області; найгірша економічна ситуація (низькі показники ВДВ, доходів населення, заробітної плати) – Сумська, Черкаська області.

За допомогою факторного і кластерного аналізу виявлено, що найважливішими сучасними чинниками територіальної організації ОК України є соціально-демографічні та економічні. Соціально-демографічні чинники було відображено за допомогою системи показників, найважливішими серед яких виявились густота населення (тіснота зв'язку – 0,966), міжрегіональна міграція (0,809), рівень урбанізації території (0,786), коефіцієнт народжуваності (0,891). Серед дестимуляторів найважливішими показниками є коефіцієнт смертності (- 0,932) та кількість пенсіонерів (- 0,927).

Природне скорочення населення, збільшення кількості пенсіонерів, скорочення очікуваної тривалості життя населення є проявами демографічної кризи в Україні. Зазначено, що у перспективі чисельність учнів у дошкільних і середніх НЗ країни буде зменшуватись. Цей процес є територіально нерівномірним і повністю відбиває сучасні відміни демографічної ситуації в країні. Наголошено на тому, що існує зворотній зв'язок – коли відсутність дошкільного чи загального середнього НЗ зумовлює погіршення демографічної ситуації на селі. Згідно з державними будівельними нормативами України у кожному центральному селі необхідно мати школу. Це є необхідною умовою не тільки для розвитку освіти, а й для життєдіяльності самого села, коли школа виконує селоформуючу функцію.

Виявлено, що серед показників, за допомогою яких можна оцінити вплив економічного чинника, найважливішими є ВДВ у розрахунку на одну особу (0,959), доходи населення (0,915), витрати населення (0,932), заробітна плата (0,934), видатки домогосподарств на освіту (0,901).

В процесі дослідження встановлено, що найважливішими зовнішніми чинниками територіальної організації освіти в цілому і професійно-технічної та вищої освіти зокрема є зростаючі вимоги світової економіки до якості робочої сили, інтеграція України в міжнародне співтовариство, розвиток співпраці між ЄС та Україною та ін.

У третьому розділі **“Територіальна організація освітнього комплексу України”** розглянуто територіальну структуру ОК, виявлено сучасні особливості розвитку ОК в регіонах,

визначено освітній потенціал країни, розроблено прогнози змін у територіальній структурі ОК до 2010 року та обґрунтовано напрями удосконалення територіальної організації ОК України.

На основі проведеного дослідження визначено пункти освіти місцевого значення, комплексні центри освіти регіонального, міжрегіонального, загальнодержавного значення. Навколо зазначених пунктів і центрів сформувались мікро-, мезо- і макрорайони освіти. В Україні виділяються шість макрорайонів освіти з центрами у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Львові, Одесі, Харкові, зони впливу яких охоплюють всі регіони України.

На основі розрахунків запропонованих коефіцієнтів нерівномірності розміщення НЗ відзначено, що найтісніший зв'язок між розміщенням вищих НЗ і розселенням населення спостерігається у НЗ, які готують фахівців за напрямами культури і мистецтва, економічним та юридичними напрямками підготовки кадрів (коефіцієнти нерівномірності розміщення НЗ становлять відповідно 4,6 та 5,0). Розміщення багатопрофільних НЗ, індустріальних, медичних і педагогічних НЗ знаходиться в тісній залежності від розселення населення (коефіцієнти нерівномірності розміщення цих НЗ становлять 5,7, 6,7, 7,5 та 7,9). Найменша залежність між розміщенням вищих НЗ і розселенням населення спостерігається у розміщенні НЗ аграрного напрямку (відповідний коефіцієнт становить 10,7).

В Україні існують територіальні відміни щодо відповідності розміщення вищих НЗ до розселення населення: максимальна відповідність спостерігається у м. Києві, Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Київській, Миколаївській, Хмельницькій, Львівській, Рівненській областях та АР Крим. Найбільша неузгодженість розміщення вищих НЗ з розселенням населення притаманна Чернігівській, Сумській, Житомирській, Тернопільській, Закарпатській, Чернівецькій і Херсонській областям. Внаслідок цього частина молоді другої групи областей мігрує до регіонів першої групи.

В процесі дослідження проаналізовано зв'язки між розміщенням вищих НЗ певних профілів підготовки кадрів з рівнями освіти населення, зайнятого за цими профілями в економіці країни. Між рівнем освіти зайнятих у сільському господарстві, розміщенням НЗ аграрного профілю та спеціалізацією господарства спостерігаються певні неузгодження. Виявлено, що найвищий рівень освіти зайнятих спостерігається у Придніпровському соціально-економічному районі (у Дніпропетровській, Запорізькій областях), на Донбасі (у Донецькій і Луганській областях), у Київській, Одеській областях, АР Крим. Найнижчі рівні освіти зайнятих у сільському господарстві притаманні Закарпатській, Чернівецькій областям. Середній рівень освіти зайнятих у сільському господарстві спостерігається у регіонах Північно-Західного і Подільського районів.

Встановлено, що в цілому між рівнем освіти зайнятих у промисловості, розміщенням вищих НЗ індустріального напрямку та спеціалізацією економіки регіонів існує прямий зв'язок. Найвищий рівень освіти зайнятих у промисловості відзначений у високоіндустріалізованих регіонах України: у Дніпропетровській, Одеській, Київській, Донецькій і Харківській областях; найнижчий рівень

освіти зайнятих у промисловості спостерігається у Закарпатській, Чернівецькій, Рівненській, Житомирській та Івано-Франківській областях.

За допомогою методу потенціалу на основі запропонованої формули встановлено, що в Україні спостерігаються значні територіальні відміни у потенціалі загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти. Статистична поверхня поля загальної середньої, професійно-технічної і вищої освіти повністю відбиває сучасний рівень розвитку ОК. Це свідчить про наявність тісної взаємозалежності рівня розвитку ОК і можливості використання території для розвитку ОК України. В регіонах з найбільшим освітнім потенціалом (Київська, Харківська, Львівська, Одеська, Донецька, Дніпропетровська області) спостерігаються найвищі рівні розвитку ОК; для регіонів, представлених “уловинами” потенціалу (Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Черкаська та ін. області) властиві середній і низький рівні розвитку ОК.

На основі визначених рівнів розвитку загальної середньої, професійно-технічної і вищої освіти та освітнього потенціалу країни здійснена типізація регіонів за рівнем розвитку ОК (рис.3). Кількісним критерієм виділення типів визначено індекс локалізації освіти, якісним – ступінь відповідності між рівнями економічного і людського розвитку. Виділено типи регіонів України з високим, середнім і низьким рівнем розвитку ОК. Встановлено, що більшості регіонів України властивий високий рівень розвитку ОК. Найбільша ступінь незбалансованості економічного і людського розвитку спостерігається в регіонах з високим рівнем розвитку ОК (зокрема, у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій областях). На перспективу це вплине на зниження рівня освіти населення, зменшить конкурентні переваги розвитку регіонів.

Типізація регіонів за особливостями розвитку освіти (за значеннями інтегральних коефіцієнтів локалізації освіти ($IK_{ло}$)). I. Регіони з високим рівнем розвитку освіти ($IK_{ло}$ більше 0,9): 1. З високим рівнем розвитку всіх видів освіти та з високим рівнем економічного і людського розвитку; 2. З високим рівнем розвитку загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти та з середнім рівнем економічного і людського розвитку; 3. З високим і середнім рівнем розвитку освіти та з високим рівнем економічного і низьким рівнем людського розвитку; 4. З високим і середнім рівнем розвитку освіти та з

Рис.3. Особливості розвитку освітнього комплексу України
низьким рівнем економічного і людського розвитку. II. Регіони з середнім рівнем розвитку освіти ($IK_{ло}$ від 0,8 до 0,9): 1. З середнім рівнем розвитку освіти та з низьким рівнем економічного і високим рівнем людського розвитку; 2. З середнім і низьким рівнем розвитку освіти та з низьким рівнем економічного і людського розвитку. III. Регіони з низьким рівнем розвитку освіти ($IK_{ло}$ до 0,8): 1. З низьким рівнем розвитку дошкільної і вищої освіти I-II р. а. та з низьким рівнем

економічного і високим рівнем людського розвитку; 2. З низьким рівнем розвитку освіти та з низьким рівнем економічного і людського розвитку.

В процесі дослідження обґрунтовано прогноз змін територіальної структури ОК України до 2010 р. Встановлено, що на рівні дошкільної освіти сучасна сформована мережа закладів буде задовольняти потреби населення у АР Крим, Волинській, Донецькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській, Херсонській, Чернівецькій областях та м. Севастополь. Розгортати мережу цих НЗ варто у більшості регіонів України. Серед них найбільша кількість закладів повинна бути відкрита у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Одеській, Сумській, Харківській областях та м. Києві.

На рівні **загальної середньої освіти** у більшості регіонів України до 2010 р. скоротиться контингент учнів шкіл. Найбільшого скорочення учнів зазнають школи Львівської, Одеської, Дніпропетровської, Вінницької, Київської, Рівненської, Закарпатської, Івано-Франківської областей; найменше скорочення відбудеться у м. Севастополі, Луганській, Сумській, Чернігівській та Херсонській областях.

Встановлено, що на рівні **професійно-технічної освіти** відбудеться скорочення чисельності учнів. Найбільшого скорочення учнів зазнають високоіндустріальні регіони України –Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Харківська області; на заході України найбільше учнів втратить Львівська область, на Поділлі – Вінницька область; найменше скорочення учнів відбудеться у Карпатському районі (Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях), м. Севастополі, Черкаській, Рівненській областях.

Не дивлячись на офіційний прогноз зростання чисельності студентів у вищих НЗ III-IV р. а., встановлено, що їх мережа є сформованою і не потребує розгортання.

Рекомендовано виділити як пріоритетні такі напрями удосконалення територіальної організації ОК України: узгодження економічного і людського розвитку регіонів держави; проведення моніторингу відповідності розміщення НЗ до потреб населення і господарства, узгодження зв'язків між освітнім рівнем зайнятих у господарстві та рівнем розвитку і спеціалізацією господарства регіонів; удосконалення системи управління ОК України.

ВИСНОВКИ

В дисертації виконано теоретичне узагальнення основ суспільно-географічних досліджень сфери освіти та нове вирішення проблеми ефективного розвитку територіальної організації ОК України, що виявляється на основі визначення сучасних рис територіальної організації ОК та обґрунтуванні напрямів її удосконалення.

Проведене дослідження дозволило зробити такі висновки:

1. На основі вивчення наукових праць, присвячених дослідженню сфери освіти, встановлено недостатню розробленість питань її територіального розвитку в сучасній Україні, раціонального забезпечення економіки країни фахівцями різних спеціальностей. Вирішення наукової проблеми розвитку ОК можливе лише за умови врахування в процесі досліджень взаємозв'язків із системою розселення населення, виробництвом, закладами обслуговування та органами управління. Ефективний розвиток ОК і його територіальної організації надає додаткові конкурентні переваги розвитку регіонів і є важелем соціально-економічного зростання держави. Дослідження територіальної організації ОК України спрямоване на подолання територіальних відмін у наданні населенню якісних освітніх послуг, оптимальне забезпечення економіки країни кваліфікованими кадрами, розвиток інтелектуального потенціалу й економіки держави. Дослідження ОК на рівні держави і її регіонів сприяє поглибленню теорії суспільної географії і розвитку географії освіти.

2. Визначено, що освітній комплекс України – поєднання в межах державних кордонів населення, мережі освітніх закладів, спеціалізованих виробництв і наукових установ, закладів обслуговування та управління в сфері освіти, між якими існують стійкі зв'язки. Головною метою його функціонування є ефективне задоволення потреб населення в освітніх послугах, забезпечення держави кваліфікованими кадрами та розвиток інтелектуального потенціалу України. Встановлено, що система зв'язків в ОК ускладнилась – з'являються нові види зв'язків (зокрема, дистанційні), які можуть призвести до формування “віртуальної” структури ОК. Це вплине на зміну ролі традиційних чинників розміщення НЗ, хоча вони залишаться провідними.

Запропоновано визначення наукової категорії “територіальна організація ОК” як процесу цілеспрямованого розміщення освітніх закладів, наукових установ, обслуговуючих підприємств, органів управління освітою у взаємозв'язку з системою розселення і виробництвом, в результаті чого на основі задоволення освітніх потреб населення і попиту господарства у кваліфікованих кадрах досягається певний соціально-економічний ефект.

3. На відміну від існуючих суспільно-географічних методик дослідження освітньої сфери запропоновано зробити цілісну оцінку розвитку ОК на рівні країни за всіма видами освіти. На цій основі визначено три етапи суспільно-географічного дослідження ОК держави, зокрема: аналіз динаміки розвитку і рівня освіти населення в регіонах країни та оцінка чинників територіальної організації ОК; дослідження регіональних особливостей ОК та аналіз його територіальної структури; прогнозування територіальної організації ОК. На основі виявлених сучасних рис територіальної організації ОК України та прогнозів її змін обґрунтовано напрями її удосконалення.

4. Встановлено, що в цілому протягом останніх п'яти міжпереписних періодів населення відбулось зростання охоплення його загальною середньою і вищою освітою, що сприяє підвищенню рівня грамотності населення й інтелектуальному розвитку суспільства.

З 1995/96 по 2003/04 рр. за такими видами освіти як початкова загальна освіта, базова та повна загальна середня освіта відбувається скорочення кількості дітей, що навчаються. Таку тенденцію можна пояснити, перш за все, демографічною кризою в Україні.

В умовах ринкових перетворень суспільство усвідомлює важливість професійної підготовки. З 1995/96 по 2003/04 рр. це призвело до зростання кількості людей, що навчаються у професійно-технічних та вищих НЗ III-IV р. а. Зменшення чисельності студентів відбулось на рівні вищої освіти I-II р. а. Така ситуація може призвести до втрати робочого часу кадрів високої кваліфікації на роботу, яка не потребує найвищого рівня підготовки. З одного боку, збільшення кількості студентів сприяє підвищенню рівня освіти населення України, з другого, – спричинює появу надлишку висококваліфікованої робочої сили і загострює проблему ефективного використання трудових ресурсів.

В результаті дослідження виявлено, що територіальні відміни рівня освіти населення спричинені особливостями його розселення (рівень урбанізації, концентрація населення в великих містах) та економічним станом регіонів.

5. Зміни територіальної організації ОК України обумовлені дією системи історичних, соціально-демографічних, економічних, екологічних, управлінських, природно-географічних чинників. Встановлено, що визначальний вплив на сучасну територіальну організацію ОК мають соціально-демографічні та економічні чинники. В якості найважливіших стимуляторів територіальної організації ОК виступають густота населення, рівень урбанізації території, коефіцієнт народжуваності, міжрегіональна міграція, рівень розвитку соціальної інфраструктури, доходи населення, витрати населення (зокрема, видатки домогосподарств на освіту), державні витрати на освіту, ВДВ та ін. Найбільшу вагу серед дестимуляторів мають коефіцієнт смертності, скорочення очікуваної тривалості життя населення, міждержавна міграція.

Найважливішими зовнішніми чинниками територіальної організації вищої освіти є зростаючі вимоги світової економіки до якості робочої сили, інтеграція України в міжнародне співтовариство, розвиток співпраці між ЄС та Україною.

Дію зазначених чинників необхідно корегувати на основі прийняття ефективних управлінських рішень. Поки що спостерігається невідповідність масштабів підготовки кадрів до потреб населення й економіки країни. Це, з одного боку, важливий чинник розвитку ОК України, з другого, – свідчення низької ефективності державного менеджменту.

6. В якості елементів територіальної структури ОК України запропоновано виділити пункти освіти місцевого значення, комплексні центри освіти регіонального, міжрегіонального і загальнодержавного значення, на основі яких сформувались мікро-, мезо- і макрорайони освіти. В Україні виділяються шість макрорайонів освіти з центрами у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Львові, Одесі, Харкові, під зону впливу яких підпадають всі регіони країни.

Виявлено, що сучасна територіальна структура ОК знаходиться на зрілому етапі розвитку. Її характерними рисами є значне ускладнення (на основі розгортання мережі населених пунктів, в яких розміщені вищі НЗ) і порушення ступеневого принципу розміщення різних типів НЗ у ієрархічній системі населених пунктів України різної людності.

7. На основі проведеного дослідження встановлено, що в цілому в Україні спостерігається відповідність розміщення НЗ різних профілів підготовки кадрів до розселення населення. Вищі НЗ аграрного напрямку порівняно з НЗ інших профілів підготовки кадрів меншою мірою узгоджені з розселенням населення.

З метою ефективного функціонування ОК країни необхідно дотримуватись певних пропорцій між професійно-технічними, вищими НЗ різних профілів підготовки, які розміщені в регіонах, та рівнями освіти зайнятого населення з цими ж кваліфікаціями. В більшості аграрно-індустріальних регіонів України виявлені чи не найнижчі рівні освіти зайнятих у сільському господарстві. Найвищі рівні освіти зайнятих в аграрній сфері відзначені у високоіндустріалізованих регіонах.

В цілому між рівнем освіти зайнятих у промисловості і рівнем розвитку промислового виробництва у регіонах України встановлено прямий взаємозв'язок. Найвищі рівні освіти зайнятих у промисловості накопичені у високоіндустріалізованих регіонах; найнижчі – у регіонах із слабкою диверсифікацією структури і низьким рівнем розвитку промисловості.

8. Застосування запропонованої в роботі методики дозволило виділити типи регіонів України з високим, середнім і низьким рівнем розвитку ОК. Встановлено, що більшості регіонів України притаманний високий рівень розвитку ОК. Незбалансованість рівнів економічного і людського розвитку регіонів призводить до гальмування розвитку ОК.

9. Виділено сучасні риси територіальної організації ОК України, зокрема: залежність рівня розвитку і територіальної організації ОК від рівня розвитку і розміщення продуктивних сил; залежність територіальної концентрації НЗ від особливостей систем розселення населення; розвиток територіального комплексування закладів ОК; поглиблення територіальної диференціації ОК України.

10. До основних напрямів удосконалення територіальної організації ОК України віднесені такі.

- *Узгодження економічного і людського розвитку регіонів держави.* Незбалансованість економічного і людського розвитку регіонів не сприяє збереженню існуючого високого рівня освіти населення і рівня розвитку ОК. Політика країни повинна бути спрямована на підвищення людського розвитку в цілому і освіти зокрема на основі залучення додаткових фінансових, матеріально-технічних, інформаційних ресурсів як дивідендів від економічного зростання саме в освітню сферу.

- *Проведення на основі аналізу рівня розвитку ОК та освітнього потенціалу території України моніторингу відповідності розміщення НЗ до потреб населення і економіки країни.* В результаті дослідження встановлено, що до 2010 року у більшості регіонів України необхідне розгортання і якісне удосконалення мережі дошкільних НЗ. Раціональним напрямом удосконалення територіальної організації інших видів освіти повинно стати не скорочення (на рівні загальної середньої та професійно-технічної освіти) або розгортання (на рівні вищої освіти) мережі НЗ, а якісне її вдосконалення. Необхідно гармонізувати національну нормативно-правову базу освіти з європейською; зміцнювати матеріально-технічну базу існуючих НЗ; підвищувати якість навчально-виховного процесу і професіоналізм професорсько-викладацького складу; розробити механізм узгодження обсягів і напрямків підготовки кадрів залежно від потреб ринку праці; забезпечити економічну доступність професійно-технічної і вищої освіти для здібної молоді незалежно від її соціального походження; прискорити процес інформатизації суспільства.

- *Забезпечення зв'язку між освітніми рівнями зайнятих у господарстві регіонів та рівнем розвитку і спеціалізацією господарства регіонів.* Підвищувати рівень освіти зайнятих в економіці країни необхідно насамперед у регіонах із низьким рівнем розвитку промисловості та у сільських населених пунктах України.

- *Удосконалення нормативно-правової бази територіального розвитку сфери освіти.* Доцільно законодавчо посилити роль регіонального чинника управління галуззю. З цією метою слід провести галузеве районування території України і виділити освітні макрорайони (округи) з центрами у Києві, Харкові, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Донецьку.

Основою для макрорайонування ОК України можуть слугувати розроблена типізація регіонів України за рівнем розвитку ОК та виділені зони освітнього потенціалу держави.

ОСНОВНІ ПУБЛІКАЦІЇ НА ТЕМУ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Мельниченко Т.Ю.* Географічна оцінка рівнів розвитку освіти України // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2003. - № 7. – С. 167–171.

2. *Мельниченко Т.Ю.* Суспільно-географічна оцінка сучасного стану освіти України // Географія і сучасність. Зб. наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К., 2002. – Випуск 8. – С. 218–228.

3. *Мельниченко Т.Ю.* Сучасні фактори територіальної організації вищої освіти України // Український географічний журнал. – 2003. – № 3. – С. 56–63.

4. *Мельниченко Т.Ю.* Фінансування вищої освіти в Україні: суспільно-географічний аспект // Наукові записки Терноп. пед. ун-ту. Сер.: Географія. – 2002. – №2. – С. 242–245.

5. *Мельниченко Т.Ю.* Географічний вимір освіти в контексті збалансованого розвитку України // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – Т. 3. – С. 21-23.

6. *Мельниченко Т.Ю.* Освіта в географічному вимірі // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конф. (20-21 квітня 2004 р.) “Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України”. – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – С. 178–179.

7. *Мельниченко Т.Ю.* Особливості сучасної територіальної системи освітньої сфери України // Вчені записки: Наукове видання; Випуск № 10. Матеріали доп. наук.-практ. конф. з питань інноваційної діяльності 12 квітня 2002 р. – Харків: ХІУ, 2003. – С. 191–192.

8. *Мельниченко Т.Ю.* Суспільно-географічні основи вивчення територіальної організації освіти України // Матеріали міжнар. наук. конф. “Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України”. – К.: Ніка-Центр, 2001. – С. 90.

9. *Мельниченко Т.Ю.* Сучасні освітні проблеми працівників агропромислового комплексу України // Матеріали II наук.-практ. конф. “Регіональні проблеми розвитку агропромислового комплексу України: сучасний стан і перспективи вирішення”. – К.: “Стафед-2”, 2002. – С. 50–51.

10. *Мельниченко Т.Ю.* Сучасні тенденції в розміщенні вищих навчальних закладів України // Тези доповідей II Міжнар. наук.-практ. конф. “Географічна наука і освіта в Україні”. (Київ, 26-27 березня 2003 р.). – К., 2003. – С. 167–168.

11. *Мельниченко Т.Ю.* Сучасні тенденції в управлінській структурі освіти України: географічний аспект // Матеріали 3-ої Міжнар. міждисциплінарної наук.-практ. конф. “Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління”. – Харків, 2002. – С. 166–167.

12. *Мельниченко Т.Ю.* Теоретична модель і реалії територіальної організації вищої освіти України // Матеріали XII Міжн. наук.-методичного семінару “Модернізація і реформування середньої, вищої і післядипломної географічної та картографічної освіти в країнах СНД: досвід, проблеми, перспективи”. Харків, 8-12 вересня 2003. – Вінниця, 2003. – С. 34-37.

13. *Мельниченко Т.Ю.* Україна в освітньому просторі Європи // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці. Вип. XXIX // НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Редкол.: відп. ред. М. І. Долішній. – Львів – Луцьк, 2001. – С. 335–338.

АНОТАЦІЯ

Мельниченко Т.Ю. Освітній комплекс України: сучасний стан і напрями удосконалення територіальної організації. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук зі спеціальності 11.00.02 – економічна та соціальна географія, Інститут географії НАН України, Київ, 2005.

В роботі поглиблено теоретико-методичні основи дослідження ОК та його територіальної організації. Запропоновано новий погляд на структуру ОК держави – виділено сім компонентів й розкрито систему зв'язків між ними. Розроблено методика суспільно-географічного дослідження

ОК на рівні держави. Схарактеризовано динаміку розвитку і рівні освіти населення в регіонах України. Проаналізовано чинники територіальної організації ОК. Виділено елементи територіальної структури ОК України, розраховано освітній потенціал території, здійснено типізацію регіонів за рівнем розвитку ОК. Розроблено прогнози змін територіальної структури ОК до 2010 р. Обгрунтовано напрями удосконалення територіальної організації ОК України.

Ключові слова: освіта, освітній комплекс, освітній потенціал території, рівень освіти населення, рівень розвитку освітнього комплексу, територіальна організація освітнього комплексу, територіальна структура освітнього комплексу.

АННОТАЦІЯ

Мельниченко Т.Ю. Образовательный комплекс Украины: современное состояние и направления совершенствования территориальной организации. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата географических наук по специальности 11.00.02 – экономическая и социальная география. – Институт географии НАН Украины, Киев, 2005.

В работе обобщены теоретико-методические основы общественно-географических исследований образовательного комплекса и его территориальной организации. Проведена периодизация развития географии образования, выделены основные направления общественно-географических исследований этой сферы. Предложено определение понятий “образовательный комплекс государства” и “территориальная организация образовательного комплекса”. Обосновано авторское понимание и соотношение научных категорий “уровень образования населения”, “качество образования населения”, “образовательный потенциал территории”, “территориальная структура образовательного комплекса”, “уровень развития образовательного комплекса”. Предложено новый взгляд на структуру образовательного комплекса государства – выделено семь его компонентов и раскрыто систему связей между ними. Разработано методику общественно-географического исследования образовательного комплекса (с учётом развития всех видов образования) на уровне государства.

Характеризировано динамику развития и современный уровень образования населения в регионах Украины. Исследованы гендерные отличия уровня образования населения в городских и сельских поселениях государства.

Проанализировано исторические, социально-демографические, экономические, управленческие факторы территориальной организации образовательного комплекса Украины. Определены современные внутренние и внешние стимуляторы и дестимуляторы его территориальной организации.

Выделены элементы территориальной структуры образовательного комплекса Украины – пункты образования локального значения, комплексные центры образования регионального,

межрегионального и государственного значения. На основании этих элементов в Украине проанализированы микро-, мезо- и макрорайоны образования. Выделено шесть макрорайонов образования с центрами в Киеве, Одессе, Харькове, Днепропетровску, Донецку и Львове. Исследованы современные черты территориальной структуры образовательного комплекса Украины.

Предложен подход к определению образовательного потенциала государства и его регионов. Обоснованы критерии и проведена типизация регионов Украины по уровню развития образовательного комплекса. Определены современные особенности территориальной организации образовательного комплекса Украины. Разработаны прогнозы изменений территориальной структуры (сети учебных заведений, численности школьников и студентов в учебных заведениях в регионах) образовательного комплекса Украины до 2010 года. Предложены рекомендации по совершенствованию современного образовательного комплекса Украины и его территориальной организации.

Ключевые слова: образование, образовательный комплекс, образовательный потенциал территории, уровень образования населения, уровень развития образовательного комплекса, территориальная организация образовательного комплекса, территориальная структура образовательного комплекса.

ABSTRACT

Melnichenko T.Yu. Educational complex of Ukraine: modern situation and perfection's tendencies of territorial organization.

Dissertation for degree of Candidate of Geographical Science. Speciality 11.00.02 – Economic and Social Geography, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2005.

The theoretical and methodological research's fundamentals of educational complex and its territorial organization are deepened in the thesis. New view on structure of educational complex is proposed – seven components are detailed and links system is discovered. The methodology of human geographical study of educational complex' study of country is developed. Development's dynamics of education and level population's education in regions of Ukraine are described. Territorial organization's factors are analyzed. Territorial structure's elements of Ukraine's educational complex are detailed, educational potential of territory is estimated and level development of educational complex's typology is developed. Prognosis of changes in territorial structure of educational complex of Ukraine till 2010 is done. Recommendations for the perfection of Ukraine's territorial organization are provided.

Key words: education, educational complex, educational potential of territory, level population's education, level development of educational complex, territorial organization of educational complex, territorial structure of educational complex.

